TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜ

TÜRK DİLİ TARİHİ - I
DERS NOTLARI

---

1. Sınıf - 1. Dönem

AOFDersleri.com

TÜRK DİLİNİN DÜNYA DİLLERİ ARASINDAKİ YERİ

I-) ALTAY DİLLERİ TEORİSİ

Altay dilleri teorisi; Türk Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin ortak bir kökten çıktığını ve bunların akraba olduğunu kabul eden teorinin adıdır. Teoriye göre bu diller ortak bir ata dilden iniyordu. Ortak ata dil farazî bir dildi ve doğal olarak bir adı yoktu. İnsanlar bu farazi dile **Altay dili (Altayca)** adını verdiler.[1]

Altay dilleri teorisinin başlangıcı on sekizinci yüzyılın otuzlu yıllarına dek gider. Ural-Altay dillerinde ilk dikkat çeken isim, İsveçli subay **Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg)** olmuştur.[2] Strahlenberg, 1730'da ünlü eserini yayımladı. Bu eserde, 32 dilden 35 kelimenin karşılıklı bir listesi bulunmaktaydı. Liste; tanrı, gök, ana gibi kelimelerden oluşmaktaydı. **Tatar** adını verdiği bu 32 dil ve lehçeyi 6 gruba ayırdı:

1. **Fin-Uygur:** Macar, Fin, Vogul, Çeremis, Permyak, Votyak, Ostyak
2. **Türk-Tatar:** Tatar, Yakut, Çuvaş
3. **Samoyed**
4. **Moğol-Mançu:** Kalmuk, Mançur, Tangut
5. **Tunguz:** Tungus, Kamasin, Arin, Koryak, Kuril
6. Karadeniz'le Hazar Denizi arasındaki halklar

Macar bilgini Gyamarthi, araştırmalarını Ural diline hasreder ve 1799'da Fin-Ural dillerinin ilişkilerini tespit eder. Danimarkalı bilgin **Rasmuk Rask**, İskit dilleri adını verdiği gruba Strahlenberg'in karşılaştırdığı dillere ek olarak Ari öncesi İspanya ve Galya, Paleoazyatik, Kuzey Kafkasya, Grönland ve bazı Kuzey Afrika dillerini de katar. **Max Müller** ise, Siyam, Güney Hindistan ve Tibet dillerini de katarak **Turani Diller** terimini kullanır.

1838'de Estonyalı bilgin **F. Wiedemann**, Ural-Altay dillerini Hint Avrupa dillerinden ayıran özellikleri 14 madde halinde tespit eder. Bu 14 madde şöyledir:

1. Ses uyumu bütün Ural-Altay dillerinde müşterek bir esastır.
2. Bu dillerde gramatik cinsiyet yoktur.
3. Artikeller bulunmaz.
4. Tasrif, eklerle yapılır.
5. İsimlerin çekiminde mülkiyet eki kullanılır.
6. Fiil şekilleri zengindir.
7. Hint-Avrupa dillerindeki prepozisyon yerine postpozisyon kullanılır.
8. Sıfatlar isimlerden önce gelir.
9. Sayı sözlerinden sonra çokluk eki kullanılmaz.
10. Mukayese, ablativ (-den hali) ile yapılır.
11. Yardımcı fiil olarak "habere" (malik olmak) yerine "esse" (olmak, imek) kullanılır.
12. Ural-Altay dillerinin birçoğunda menfi hareket için hususi fiil vardır.
13. Soru eki mevcuttur.
14. Bağlar yerine fiil şekilleri kullanılır.

Altay dilleri çalışmaları Alman **W. Schott** ile düzene girdi ve ilk ses denklikleri kurulmaya başlandı. Schott, **Tatar Dilleri** terimi kullandı ve Türkçe z'nin Çuvaşça r sesine, ş'nin ise l sesine denk geldiğini buldu. Fin bilgini **Ramstedt** 1903'teki çalışmasında aynı denliklerin Türkçe ile Moğolca arasında da olduğunu ortaya koydu.

Altay dilleri terimi **Castren**'le bilim dünyasına yerleşti ve Castren, doktora teziyle Ural-Altay teorisinin esas kurucusu sayılmıştır. 1952 yılında öldü ama eserleri ölümünden sonra yayımlandı. Ural-Altay dillerini Altay terimi altında beşe ayırdı:

1. Fin-Ugor
2. Samoyed
3. Türk-Tatar
4. Moğol
5. Tunguzca ve şiveleri

Altay dilleri teorisinin en büyük isimleri Fin bilgini **Ramsted**, Alman **Poppe** ve Fin **Aalto**'dur.

Ramsted bir poliglot idi. Grekçe, Latince, Sanskritçe, İbranice, Türkçe, Moğolca, Koroce ve Japonca biliyordu. Altayist, Türkolog ve Mongolistdi. Japonya'da on iki yıl kalmıştı. Mongolistliğin gerçek kurucusudur. Kore ve Japon dillerini inceleyerek bu dilleri Altay dilleriyle ilk karşılaştıran da odur. Altay Dil Bilimine Giriş eseri ölümünden sonra yayımlanmıştır.

Nicolas Poppe de bir poliglot idi. 1897'de Çin'de doğdu 1991'de ABD'de öldü. Altayist, Mongolist ve Türkologdur. Orta ve Kuzey Asya topraklarında çeşitli araştırmalar yapmıştır.

1917'de Finlandiya'da doğan **Aalto**, Ramsted'in öğrencisidir. Klasik filoloji, karşılaştırmalı dil bilimi, Sanskritçe ve Altay filolojisi okumuştur. Moğolistan, Hindistan, Türkmenistan ve Kore'de araştırma gezileri yapmıştır.

Türkiye'de Altayistlikle ilgilenen bilim adamları **Ahmet Temir, Osman Nedim Tuna, Talat Tekin ve Tuncer Gülensoy'dur.** Temir'in "Türkçe ile Moğolca Arasındaki İlgiler" adlı yazısı konuyu Türkiye'de ilk ele alan araştırmalardan birisidir. Osman Nedim Tuna'nın Türk Dünyası El Kitabı'nda çıkan "Altay Dilleri Teorisi" adlı uzun araştırması en kapsamlı çalışmadır. Talat Tekin ise en fazla yayın yapan isimdir. Tuncer Gülensoy'un ise "Altay Dillerinde Akrabalık Üzerine Notlar" adlı makalesi önemlidir.

Sir Gerard Clauson, Tunguz söz varlığının Moğolca ve Türkçe'den çok farklı olduğunu ve temel kelimelerin bu üç dilde birbirini tutmadığını belirterek teoriye itiraz eder.

Doerfer de temel kelimeler noktasında itiraz eder ve Clauson'un istatistik metodunu eleştirir. Ona göre kelimelerin niteliklerine bakmak lazımdır. İnsan vücuduyla ilgili **11 temel sözcük** (baş, göz, kulak, burun, ağız, dil, diş, saç, yürek, el, ayak) ve **5 ara sözcük** (dudak, parmak, diz, sakal, boyun) seçerek

---

[1] Altay dilinden zaman içinde ayrılarak bağımsız diller haline gelen akraba diller topluluğuna Altay Dilleri Ailesi adı verilir. Karşılaştırmalı Altay dilleri bilim alanına Altayistik, bu bilim dalıyla uğraşanlara ise Altayist denir.

[2] Poltava savaşında Ruslara esir düşmüş ve Güney Sibirya'da araştırma ile görevlendirilmiş, bu görev sonucunda Köktürk harfli Yenisey yazıtlarının bulunuşunda önde gelmiştir.

bunları karışık dillerde araştırır, ana ve ara sözcüklerin çok az değiştiğini; fakat kirpik gibi **yan temel sözcüklerin** çok sık değiştiğini tespit etmiş ve bunu, Türkçe Moğolca ve Tunguzcaya uygulayarak ana temel sözcüklerden hiçbirinin aynı olmadığını ortaya koymuştur.

Alt. *r	Türk. z	Moğ. r	Man. r	Jap. r
Alt. *dü r	Türk. yüz	Moğ. düri (şekil, görünüş , yüz)	Man. durun (aynı)	EJ *yuro (çehre)
Alt. *l	Türk. ş	Moğ. l	Man. l	Jap. s
Alt. *dal	Türk. yaşur – (ört-)	Moğ. dalda (gizli)	Man. dali – (gizle-)	Jap. yasiro (çitle çev. yer)
Alt. *n	Türk. y	Moğ. n	Man. n	Kor. ny
Alt. *na r	ET. yaz (bahar(	Moğ. niray (taze)	Man. Narhun (yeni, taze)	Kor. nyetim (yaz)
Alt. *d	Türk. y	Moğ. d	Ev. d	s. y
Alt. *dul ı	ET yılıg(ılık)	Moğ. dulagan (aynı)	Ev. dull – (ısıt-)	s. yuz (sıcak su)
Alt. *c	Türk. y	Moğ. c	Ev .c	Jap. y
Alt. *cü k	Türk. yük	Moğ. cüge- (taşı-)	Ev. cügû- (taşı-)	EJ yuki (sadak)
Alt. *p	Halaç h	Türk Ø	Moğ. Ø	Man. f
Alt. *pa dak	Halaç hâdâk(a yak)	ET adak (ayak)	Moğ. adag (son)	Man. Man. fatan (alt, taban)

II) BÜYÜK AİLE TEORİLERİ

II-I. NOSTRATİK TEORİSİ

Nostratik teorisi, altı dil ailesinin aynı kökten çıktığını ve dolayısıyla bir "büyük aile" oluşturduğunu kabul eder. Bu altı dil ailesi şunlardır: Sami-Hami, Kartvel, Hint-Avrupa, Ural, Dravid ve Altay.

Çağdaş nostratik teorisinin kurucusu Vladislav İlliç-Svitiç, ilk çalışmalarını 1690'ların başında Moskova'da yaptı. Aslında nostratik terimini ilk kullanan kişi Holger Pedersen'dir.

II-II. AVRASYATİK TEORİSİ

Greenberg tarafından kurulan *Avrasyatik teorisi*; Hint-Avrupa, Ural-Altay, Gilyak, Kore-Japon-Aynu, Çukça ve Eskimo-Aleut dil ailelerinin bir büyük aile oluşturduğunu kabul eder.

Amerikalı dil bilimci Joesph H. Greenberg Afrika ve Amerikan yerli dil ailelerini, dağınıklıktan kurtarıp az sayıda büyük dil ailelerine ayıran çalışmalarıyla tanınmıştır. Afrika dillerini sadece dört bölüme ayırır:

1. Hoysan (Güney Afrika)
2. Nijer-Kordofan (Merkezi ve Güney Afrika)
3. Nil-Sahra (Merkezi Afrika)
4. Afro-Asyatik (Kuzey Afrika)

TÜRKLERİN ANA YURDU VE EN ESKİ KOMŞULARI

Türklerin ataları, M.Ö. 2000-1000 yılları arasında Ural dağları ile Sayan, Altay ve Tanrı dağları arasında yaşıyorlardı. Hazar denizinin kuzey doğusundan başlayıp Aral ve Balkaş göllerini de içine alarak Tanrı, Altay ve Sayan dağlarına dek uzanan bu coğrafya Avrasya'nın orta bölgesi idi. Doğuda Moğol, Tunguz ve Korelilerin ataları bulunuyordu. Batıda ise, kuzey bölgelerinde Fin ve Macarların ataları, doğudan batıya doğru Çinliler ile Hint-İran kavimlerinin ataları yaşıyordu.

SÜMERCE-TÜRKÇE İLİŞKİSİ

Türkçe sondan eklemeli bir dil olduğu halde Sümercede ön ekler de bulunmaktadır. Buna rağmen Türkçe ile Sümerce arasında kurulan ilgiler son derece ciddidir. Son olarak Türk bilgini Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasında 168 kelimenin ortak olduğunu tespit etmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

Sümerce	**Türkçe**
mae, men (ben)	men (ben)
zae (sen)	sen
di (konuşmak)	ti- (demek)
dingir (tanrı)	tengri (tanrı)
dug (dökmek)	tök- (dökmek)

Ünsüz+ünlü+ünsüz tipinde olmak şartıla Cowan'a göre üç, Greenberg'e göre dört kelimenin sesçe ve anlamca örtüşmesi iki dil arasındaki ilişkinin ispatı için yeterlidir. Ortak kelimeler iki dil arasında iki türlü ilişkinin kanıtı olabilir:

1) Köken birliği
2) Alış-veriş

Osman Nedim Tuna, Türkçe ile Sümerce arasındaki ilişkilerin daha çok alış-veriş sonucu olduğunu düşünmektedir.

Kelimeler dışında bazı eklerde de Türkçe ile Sümerce arasında ilgi çekici benzerlikler vardır:

1. Sümercede –ta eski Köktürkçede olduğu gibi çıkma durumu (-den) ekidir: kur-ta (dağdan), uru-ta (şehirden)… gibi

2. Sümercede –ke eki Köktürkçede olduğu gibi yönelme durumunu (-e) bildirir: Nin-gir-su-ke (Nin-gir-su'ya), nıg-ke (herhangi bir şeye)

SAKA-TÜRK İLİŞKİSİ

M.Ö. 800 yıllarında Çin imparatoru, Hunların atalarına saldırdı. Bu saldırı sonucunda büyük bir göç dalgası oluştu ve Karadeniz ile Kafkasların

kuzeyinde, Sakalar büyük bir güç haline gelip bölgede yaşan Kimmerleri Doğu ve Orta Anadolu'ya sürüklediler ve ardından kendileri de bu bölge ile Filistin'e kadar uzandılar. M.Ö. 7. asırda Ön Asya'da giderek güçlenmişlerdir.

Bu devirde Sakalar, Asurlular ile iyi geçinmişler; Asur kralı Saka hükümdarına kızını vermiştir. Daha sonraları milat yıllarına doğru batıdan Gotların, doğudan ise Sarmatların baskısı sonucu tarih sahnesinden silinmişlerdir. Sakalarla Medler ve Perslerin mücadeleleri Şehnâme'deki İran-Turan mücadelesinin çekirdeğini oluşturur.

Zeki V. Togan, **karım paluk** ve **Temerinde** kelimeleri üzerinde yoğunlaşır. Birinci kelime, Karadeniz İskitleri dilinde bir balık adıdır. İkincisi ise İskitlerde Azak denizine verilen isimdir. "Paluk" sözünün Türkçedeki "balık" ve "temer" sözünün de eski Bulgar Türkçesindeki "teŋer" (deniz) kelimesi ile aynı olduğu görülmektedir.

Kelime benzerlikleri dışında Hipokrat, Heredot gibi Yunan tarihçilerinin belirttiğine göre, İskitlerin yaşayış tarzları ve kültürleri de eski Türklerinkine çok benzemektedir. Arabalarla çekilen keçe evler, kımız, at kültürü, domuz beslememe, şarapla kanı karıştırarak ant içme vs.

Fars kaynaklarında **Saka**, Yunan kaynaklarında **Skit(ai)**, Asur kaynaklarında **Askuz(ai)/İskuz(Ai)**, Urartu kaynaklarında ise **İşkıgulu** olarak geçen Sakaların kökeni hakkında fikir birliği yoktur. **Fressel, Tomaschek, Herrmann** gibi batılı bilginlerin birçoğu Sakaları İrani bir kavim kabul eder. Bunlardan bir kısmı Türklerin atalarının da Saka İmparatorluğu içinde yer aldığını düşünür. Bazı Rus bilimcilere göre ise Sakalar Slavların atalarıdır.

19. Y.Y.'da **Niebuhr** daha sonra da **Neumann** gibi batılı araştırıcılar Sakaların Türk-Moğol olduğunu kabul etmişlerdir. Türk Bilim adamlarından **Zeki Velidi Togan**, **İlhami Durmuş**, Sakaların Türk olduğu görüşündedir.

Saka sözü Türkçe **Yaka** (kıyı, kenar) kelimesinin İran dilindeki aldığı biçim olmalıdır. Nitekim bugünde Yakut Türkleri kendilerine Saha demektedirler ve Saha, genel Türkçe'deki yaka kelimesinin Yakutçadaki karşılığıdır. Skit ise, Saka sözcüğünün Türkçe ve Moğalcada kullanılan **+t** çokluk ekiyle oluşturulmuş **Sakat** veya **Sakıt** biçiminin Yunancalaşmış şeklidir.

Almatı'nın 50 km kadar kuzeyinde yapılan **Esik kurgan** kazılarında bulunanlar da Sakalar ile ilgilidir. Bu kazılarda, ülkemizde **altın elbiseli adam** olarak tanınan 16 yaşlarında bir ceset bulunmuştur. Başlığının tepesinde altından küçük bir yabani keçi heykeli vardır. Bu kazılarda bulunan gümüş kadehlerden birinin üzerinde Köktürk harflerine benzer 24 sesten oluşan bir yazı bulunmuştur. Yazının Türkçe olduğu kesinleşirse, hem kurganın Türklere ait olduğu kanıtlanır hem de Köktürjçe M.Ö. 5.-4. asra kadar eskiye gider.

ASYA HUNLARI

Çin kaynaklarında doğrudan doğruya Hun anlamında kullanılan terim **Hyung-nu**'dur. Latince ve Yunanca'da **Hunni**, Ermenicede **Hon-k** Türkçede ise halk anlamına gelen **kün** (el, gün) sözüyle ilgilidir.
Hunların ataları Çin'in kuzeyinde ve kuzey batısında yaşamaktaydılar; ancak o zamanki Çin sınırları bugünkü kadar kuzeye ve batıya yayılmış değildi.

Çin'in en eski hanedanları **Hsia**, **Şang** ve **Cou** hanedanlarıdır. M.Ö 481-256 arası Çin tarihinde **Savaşçı Devletler Çağı** olarak adlandırılır. İlk hanedanlardan beri Çin kültüründe Tibet ve Türk etkisi bazı bilginlerce kabul edilmiştir. Cou hanedanının Türk asıllı olduğu ise bazı bilginler tarafından kabul edilen bir görüştür. Ordunun onluk sisteme göre düzenlenmesi, önceki hanedanlarda bulunmayan gök inancı ve hükümdarın göğün oğlu kabul edilmesi, Couları bozkır kavimlerine bağlayan özelikler arasındadır. Çin hanedanı M.Ö. 5. asrın ortalarında Türklerin tesiriyle savaş arabalarından atlı birlik düzenin geçer. Giyim ve silah reformu yapılır, Hun elbiseleri giyilir, at üstünde yay çeken askerler orduya kaydedilir. Böylece Çinlilerin eskiden beri giydikleri uzun elbiseler, yerlerini tokalı kısa ceketlere bırakmış, at için uygun olan pantolon ve ayakkabı yerine de çizme yayılmaya başlamıştır.

Hyung-nu terimi, Çin kaynaklarında ilk defa M.Ö. 318'dek bir anlaşmada geçer. Savaşçı devletlerden dördü, gittikçe güçlenen Çin devletine karşı Hunlarla ittifak yaparlar. Böylece ilk defa bu kelime kullanılmış olur.

M.Ö. 209'da Hun tahtında Motun bulunmaktaydı.[3] Motun, Tunguzları ve Yüeçileri yendikten sonra Çin'i de yenerek vergiye bağlamış ve kuzeyde, Türkistan'da bulunan tüm boyları Hunlara tâbi kılmıştır. Kudreti ve babası **Tuman** ile yaptığı mücadele dolayısıyla Motun, Oğuz Kağan destanının esas tabakasını oluşturur. Bu adla, kendisinden sonraki tüm Türk hakanlarının efsanevî atası kabul edilmiştir.

Motun'dan sonra Hunların üstünlüğü 50 yıl kadar devam etti. M.Ö. 119'da Çinlilere karşı ağır bir yenilgiye uğradılar. Bundan sonra da gittikçe zayıfladılar. M.Ö. 58'de devlet meclisini toplayan Hun hükümdarı Ho han-ye, Çin'in üstün gücü karşısında boyun eğmekten başka çare kalmadığını belirterek Çin'in himayesi altına girmeyi teklif etti. Ho han-ye'nin bu teklifine kardeşi **Çi-çi**'nin cevabı çok sert oldu. Müzakereler sonunda iki kardeş anlaşamadı ve aralarında şiddetli bir taht mücadelesi başladı. M.Ö. 51'de Çi-çi taraftarlarıyla birlikte batıya çekilmek zorunda kaldı.[4] Isık Göl ve

---

[3] Çin yazısında Motun'un adını gösteren karakterler eski Sinologlar tarafından yanlış olarak **Mete** okunmuş; Türk literatüründe ise bu biçim yayılmıştır; ancak Çince okunuş artık **Mao-du(n)** / **Motun** şeklinde düzeltilmiştir. Kelimenin birinci hecesi Türkçede **baga** veya **boga**, ikinci hecesi **–tur** olabilir. Buna göre **Motun**'un Türkçesi **Bagatur** veya **Bogatur** olmalıdır.

[4] Pek çok tarihçi bu esnada batıya yerleşen Hunları, Avrupa hunlarının atası kabul eder.

Talas civarına yerleşti. Bölgedeki Türk kavimlerini itaat altına alarak güçlü bir hakimiyet kurdu. Ancak Çin, bu güçlü oluşumu daha başlarda ezmek için harekete geçti. Vu-sunları ve Kang-kü devletini kendi tarafına çekti ve Ho han-ye'den de aldığı destekle Çi-çi üzerine yetmiş bin kişilik bir ordu gönderdi. Çin kuvvetlerine karşı Çi-çi ve adamları şehri olağanüstü bir şekilde savundular; fakat oğlu ve hatunlar dahil bin beş yüz on sekiz kişi devletleri uğruna hayatlarını feda ettiler.

4. ve 5. asırlarda Kuzey Çin'de kısa süreli Hun devletleri kuruldu. İki yüz yıl kadar hüküm süren **Tabgaç** devleti de Türkler tarafından kurulmuş; fakat daha sonraları Çinlileşmişlerdir. Köktürkler döneminde Çinlilere Tabgaç denmesinin nedeni de budur.

Hunların Türk olup olmadığı batı dünyasında tartışılmıştır. Bazin, Clauson gibi bilginler Asya Hunlarının, en azından hakim unsurlarını Türk kabul ederler. Gabain ise Hunların Türk-Moğol karışımı olduğunu görüşündedir. Bailey, Pulleyblank gibi araştırmacılar ise Hunların Türklüğünü kabul etmez. Türk bilginlerinden Kafesoğlu, Ögel de Hunların Türk olduğundan şüphe etmezler.

Asya Hunları ve Türk Dili

Birçok kelimenin Çince biçimi bilim adamları tarafından Türkçe olarak açıklanmıştır. Bunlardan bazılarını **Talat Tekin** "Hunların Dili" adlı eserinde belirtmiştir:
çeng-li (gök) = tengri (tanrı, gök)
ku-tu (oğul) = kut (kut, ilahi güç)
pite-çen (yazıcı) = bitigci (yazıcı)
teu-lu =törü / türü (töre, kanun)

Çincede **r** sesi bulunmadığı için Türkçe kelimelerdeki **r**, ya **l** ile gösterilir ya da hiç gösterilmez (çeng-li örneğinde olduğu gibi).

Çin sülalesi tarihinde 329 yılında geçen bir olay vesilesiyle, Çin karakterleriyle tespit edilmiş bir ifade vardır. Çin-şu, on karakterden oluşan bu ifadenin Hunca olduğunu belirttiği gibi her karakterin Çince anlamını da vermiştir. Ramstedt, Bazin, Gabain, Tekin gibi Türkologlar bu ibarenin Hun Türkçesindeki biçim ve anlamını bulmaya çalışmışlardır:
"*Savaşa çıkın ve bügüyü tutun*"

Bu ibarenin önemi:
1. Çince bir söylenişe de sahip olsa bu iki cümle Türkçe olarak tespit edilmiş en eski cümledir.
2. Çin kaynaklarında belirtildiğine göre; hükümdar Şi-lo, Hyung-nuların Ho boyundandır ve bu cümle Ho diliyle söylenmiştir Bu cümleler Türkçe okunabildiğine göre Hyung-nuların Türklüğü kesindir.
3. Şi-lo, büyük Hun hanedanlığı yıkıldıktan sonra Kuzey Çin'de kurulan küçük Hun devletlerinden 2. Cao'nun hükümdarıdır.

TÜRKİSTAN, AFGANİSTAN VE HİNDİSTAN'DAKİ TÜRKLER

Miladın ilk yıllarında **Kuşan** yabgusu, beş yabguluğu birleştirdi ve Kuşan devletini kurdu. Bu devlet gittikçe güçlenerek Kuzey Hindistan'a kadar genişledi. 200'lü yıllarda Kuşan devletinin hükümdarı olan **Kanişka**, Budizm'i himaye etti ve bu dinin Orta Asya ile Çin'e yayılmasını sağladı; ülkenin sınırlarını Ganj vadilerine kadar genişletti. Ayrıca Batı Türkistan da Kuşanlara tâbi hale geldi.

Kuşanların daha sonraki hükümdarlarından birinin ismi **Erj Huna Yaşaga** idi. Erj Huna Türkçe "Er Hun" veya "Er Toŋa" olarak düşünülebilir. Yaşaga ise "yasak" manasına gelebilmektedir. Kuşanların yabgu ünvanını kullandıkları da görülmektedir. Bazı bilginler, onları Türk saymışlardır.

Kuşanlar, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da Akhunlara zemin hazırlamışlardır. Akhunların ise Türklüğünden şüphe edilmemektedir. **Aksungur Toraman** gibi hükümdar adları **hakan el-Türk**, **tegin** gibi ünvanlar da bu durumu ispatlamaktadır.

AVRUPA HUNLARI

374 yılında Hunlar, **Balamir** önderliğinde İdil'i geçtiler ve Karadeniz'in kuzeyindeki germen kavimlerini yerinden oynattılar. Daha sonra bin yıl kadar sürecek olan kavimler göçünü başlatan bu hareket sayesinde Hunlar Doğu ve Batı Roma sınırlarına dayandılar. 422'de Hun hükümdarı **Rua**, Bizans üzerinde yürüdü ve onları yıllık vergiye bağladı.

Avrupa Hunlarının dilinin Türkçe olduğu kesindir. Bunun kanıtı da Hunlardan kalan pek çok ismin Türkçe olmasıdır:

Muncuk: Boncuk, Attila'nın babası
Aybars: Ay + pars, Attila'nın amcası
İlek: İlig (hükümdar), Attila'nın oğlu
Dengizih: Küçük deniz, Attila'nın oğlu
Uldis: Yıldız, Hun hükümdarı
Haraton: Kara ton (kara elbise), Hun hükümdarı

KÖKTÜRKLER VE TÜRK DİLİ

Köktürklerin Türk kültür tarihindeki en önemli yeri, Türkçenin bilinen en eski yazılı metinlerine sahip olmalarıdır. Orhun vadisi üzerinde bulunan bengü taşlar üzerindeki yazının 25 Kasım 1893 tarihinde, Danimarkalı bilgin **Thomsen** tarafından okunması üzerine, Köktürklerin Türkçeyi yazı dili olarak kullandıkları anlaşılır. 1825'ten beri Türkçe'nin en eski yazılı metni olarak bilinen Kutadgu Bilig'in yerini bu tarihten itibaren Köktürk bengü taşları aldı. Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştı; bengü taşlardan Köl Tigin anıtı ise 21.08.732'de dikilmişti. Böylece Türk yazı dilinin tarihi 337 yıl geriye gitmiş oluyordu..

Köktürklerden kalan Türkçe anıtlar, hanedanın 682'de kurulan ikinci dönemine aittir.

KÖKTÜRK YAZILI METİNLERİ

A. KÖKTÜRK BENGÜ TAŞLARI

1. Çoyr

Tarihi bilinen ve bugüne ulaşan en eski Türk yazıtı Çoyr yazıtıdır. Bir Köktürk erinin İlteriş'e katıldığını anlatan yazıt, 687-692 yılları arasında dikilmiştir ve altı satırdan oluşmaktadır.

2. Ongin (Işbara Tamgan Tarkan)

719-720 tarihlerinde dikilmiş olan on dokuz satrlık Ongin anıtı, Bilge Işbara Tamgan Tarkan adlı bir beyin ve babası İl İtmiş Yabgu'nun, İlteriş ve Bilge Kağan zamanlarında Türk milleti için nasıl çalıştıklarını ve düşmanla savaştıklarını anlatır.

3. İhe-Huşotu (Köl İç Çor)

723-725 yılları arasında dikilmiştir; yirmi dokuz satırdır ve Tarduşların başı olan Işbara Bilge Köl İç Çor'un savaşlardaki yiğitliğini anlatmaktadır. Satırlardaki pek çok eksik yererle rağmen Köl İç Çor'un yoğ merasiminde şehzadelerin ve birçok kavmin temsilcilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır.

4. Bayın Çokto (Tonyukuk)

Umumi olarak **Orhun Abideleri** olarak anılan **Tonyukuk, Köl Tigin** ve **Bilge Kağan** bengü taşları, Köktürk edebiyatının en uzun ve mükemmel örnekleridir.

Tonyukuk bengü taşı 725-726 yılları arasında dikilmiştir. Çinlilerin gönderdiği elçilik heyetine verilen ziyafette Tonyukuk da vardı. Tonyukuk bengü taşının son satırında "Türk Bilge Kağan, muzaffer Türk milletini, Oğuz milletini besleyerek tahtta oturmaktadır" denildiğine göre Tonyukuk anıtının, Bilge Kağan'ın hükümdarlık dönemi olan 716-734 tarihleri arasında dikildiği muhakkaktır. 725 yılında görev başında bulunduğuna göre, anıtını bu tarihle ölüm tarihi arasında dikmiş olmalıdır. Bu da tahminen 725-726 yılları olabilir. Talat Tekin, bu anıtın 720-725 yılları arasında dikildiğini tahmin etmektedir.

5. Birinci Orhun (Köl Tigin)

21 Ağustos 732 tarihinde Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Köktürklerin birinci dönemdeki şevket devrini, daha sonra nasıl zayıflayıp Çin'e tutsak olduklarını, Çin esaretinden nasıl kurtulduklarını ve nihayet Köl Tigin'in kahramanlıklarla dolu hayatını anlatır. Köl Tigin, İlteriş Kağan'ın oğlu ve Bilge Kağan'ın kardeşidir.

Yetmiş bir satırdan oluşan Köl Tigin bengü taşının yazarı Bilge Kağandır. Olaylar Bilge Kağan tarafından anlatılmaktadır. Bengü taş ve barkın duvarları üzerine yazıyı bizzat yazan ve yazılmasına nezaret eden, Köl Tigin ile Bilge'nin yeğeni Yollug Tigindir. Türk edebiyatının sanatkârane üslupla yazılmış ilk eseridir.

6. İkinci Orhun (Bilge Kağan)

24 Eylül 735 tarihinde, Bilge Kağan'ın oğlu Teŋri Kağan tarafından diktirilmiştir. Bilge Kağan anıtının büyük bölümü Köl Tigin anıtındaki metinle aynıdır. Sadece Köl Tigin'in bulunmadığı olaylar Bilge Kağan anıtında farklıdır; bunlar da çok azdır.

Bu bengü taşında da Bumın ve İstemi Kağan zamanlarındaki şevket devri, Çin'e nasıl tutsak olunduğu, Çin esaretinden nasıl kurtulunduğu, Bilge Kağan'ın savaşları ve Türk milleti için yaptıkları anlatılmaktadır.

B. UYGUR BİTİGLERİ

1. Taryat (Terh – yanlış olarak Terhin)

1969-1970 yıllarında, Arhangay Aymağı (eyaleti), Taryat bölgesinde, Terh Irmağı civarında bulunmuştur. Halen üç parça halinde Ulaan Baatar'daki Tarih müzesindedir. 29+1 satırdan oluşur. İkinci Uygur kağanı Moyun Çor tarafından 753 tarihinde diktirilmiştir. Yazarı Bilge Kutlug Tarkan Seŋün'dür. Bazı satırları Şine-Usu yazıtı ile ayrıdır. Moyun Çor ile babası Köl Bilge'nin savaşları anlatılmaktadır.

2. Tes

1976'da Hövsgöl eyaleti, Övörbulag mevkiinde bulunmuştur. Halen Ulaan Baatar müzesindedir. 22 satırdır. 757 yılı civarında Moyun Çor tarafından diktirildiği tahmin edilmektedir ve Uygurların atalarından bahsedildiği sanılmaktadır.

3. Şine-Usu

1909 yılında Arhangay ile Bulgan eyaletleri sınırlarında, Mogoyn Şine-Usu bölgesinde bulunmuştur. İki parça halinde ve Uygur bitiglerinin en büyüğüdür. 51 uzun satırdan oluşur. 760 yılında Teŋride Bolmuş İl İtmiş Bilge Kagan (Moyun Çor) adına dikilmiştir. 740'lardan Moyun Çor'un öldüğü 759 tarihine kadar geçen olaylar anlatılır. Uygurların Köktürklerle nasıl ölüm kalım savaşına giriştikleri ve Köktürklerin Uygurlar tarafından yok edildiği anıtın ilk satırlarında yer almaktadır. Bitigde, Köktürklerden **Türk (Kı)bçak** olarak söz edilmektedir. Ayrıca Köktürklerden "üç tuglug (tuğlu) Türk bodun" şeklinde de bahsedilmektedir.

C. YENİSEY YAZITLARI

Güney Sibirya'da bugünkü Hakas ve Tuva Cumhuriyetleri içinde kalan Yukarı Yenisey vadisinde, bu ırmağa veya kollarına dökülen Tes, Tuba, Uybat, Abakan; Kemçil, Çaa, Köl, Bayın Köl, Uyuk, Turan Elegest gibi akarsuların yakınlarında bulunan Köktürk harfli yazıtlardır.

Thomsen, Yenisey yazıtlarındaki harflerin daha ilkel olması sebebiyle, alfabenin Yenisey bölgesine Köktürk bengü taşlarından daha önce, 6. veya 7. yüzyılda ulaşmış olduğu görüşündedir. **Radloff**'a göre ise 5-7. yüzyıllara aittir.

Yenisey yazıtlarının çoğunlukla Kırgızlara ait olduğu kabul edilir. Bunun sebebi eski Kırgızların bu bölgede yaşamış olmasıdır.

Konuyla İlgili Çalışmalar

Yazıtları ilk defa 13. asırda Târih-i Cihangüşâ'nın yazarı İlhanlı tarihçisi **Alâeddin Ata Melik Cüveynî** görmüştür. Daha sonra 15. asırda **İbni Arabşah** da Köktürk harfli metinlerden bahseder.

Batı dünyasında ise **Radloff**, üzerinde çalıştığı Uygur harfli Kutadgu Bilig'i bırakmış ve Köktürk harfli bu yazıtların anahtarını bulmaya girişmiştir. Aynı zamanda rakibi olan **Thomsen** de aynı işe girişmiş ve aralarında sıkı bir rekabet başlamıştır. Uzun çalışmalar sonucunda Thomsen, 171 yıldan

veri ilim adamlarını uğraştıran bu taştan abidelerin Türklere ait olduğunu bütün dünyaya duyurur. Bu yenilgiyi hazmedemeyen Radloff ise yaklaşık bir ay sonra Köl Tigin anıtını 50 nüsha olarak neşreder.

Türkiye'de Köktürk anıtlarını tanıtan ilk bilim adamı **Necib Âsım**'dır. İkdam gazetesinde "Eski Türk Yazıtları" başlıklı uzun makalesinde Köktürk anıtlarından ve özellikle Köktürk harfleri ile onların kökenlerinden bahseder. Yazı, Thomsen'in 1896'da çıkacak olan eserinin ilk bölümünün ilk teslim nüshasını tanıtır.

Müsteşrikler Kongresi'nde **Ahmed Mithat Efendi**, Thomsen'i tanıtmış ve Thomsen de ona meşhur kitabından bir nüsha hediye etmiştir. Ahmed Mithat Efendi de eseri Necib Âsım'a verir, o da bu eserden faydalanarak 1897'de "Pek Eski Türk Yazısı" adlı kitabıyla, ülkemizde bu konu hakkında yapılmış ilk yayını çıkarır.

Necib Âsım, Thomsen'in eserini büyük ansiklopedici **Şemseddin Sâmi**'ye de göstermiştir. O da, Orhun abidelerini neşretmeye çalışmış; 104 sayfalık bir deftere Köl Tigin bengü taşının doğu cephesini orijinal harfleriyle, transkripsiyon ve tercümesiyle kaydetmiş; fakat bunu tamamlamaya ömrü yetmemiştir.

Orta Asya Türk tarihi mütehassıslarından olan Fransız Türkolou René **Giraud** 1961'de Tonyukuk abidesinin mükemmel bir neşrini hazırlar: Bain-Tsokto (Bayn-Tokto). Ruş şarkiyatçılarından Sergey G. **Klyaştornıy**, abideleri tarihi kaynak olarak değerlendiren "Orta Asya tarihinin kaynağı olarak eski Türk Runik anıtları" adlı çalışmasını ortaya koyar.

Stebleva, 1965'te yayımladığı "6-8. Y.Y. Türk Şiiri" adlı eserinde abidelerin manzum olduğunu ispat etmeye çalışır. Fransız Türkolog Louiz **Bazin**, 1974'te yayımladığı Türk takvimlerine ait değerli eseri, bilhassa yazıtların tarihlerini tespit bakımından önemlidir: "Eski ve orta çağ Türk takvimleri". Son olarak ünlü Rus Türkolog **Kononov**, 1980'de Leningrad'da yayınladığı "Türk Runik yazıtlarının dilinin grameri" adlı eseriyle bengü taşların yeni bir gramerini meydana getirmiştir. 1980'lerde Dimitriy **Vasilyev**, Yenisey yazıtları üzerine "Yenisey vadisindeki Türk Runik yazıtlarının toplamı" adlı çalışmasıyla mükemmel bir korpus meydana getirmiştir.

Sovyetlerde yaşayan Türkler de son yıllarda abideleri büyük bir aşkla incelemeye başlamışlardır. Kazak Türk bilgini **Aydarov'un** 1971'de Alma Ata'da yayımladığı "Sekizinci Asırdaki Eski Orhun-Türk Abidelerinin Dili" adlı eserinde, Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk gibi bengü taşların fotoğrafları, Köktürk harfli metinleri, transkripsiyonları ve Rusça tercümelerinden başka fevkalade sistemli ve teferruatlı bir gramer de yer almaktadır.

Azerbaycan'daki çalışmalar ise 1970'lerde başlar. **Alisa Şükürov** ile **A. A. Meherremov**'un 1976'da Bakü'de bastırdıkları "Gadim Türk Yazık Abidelerinin Dili", bugün yeryüzünde yaşayan bütün Türk kavimleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra, Köl Tigin ve Tonyukuk bengü taşlarının Köktürk harfleriyle metinlerini, transkripsiyonlarını ve Azerbaycan Türkçesine tercümelerini vermektedir. Eserde kısa bir gramer de vardır.

Özbekistan'daki en önemli çalışma **G. bdurrahmanov** ile **A. Rustemov** tarafından yayımlanmıştır. "Türk Dili" adlı eserde Tonyukuk, Köl Tigin, Bilge Kağan, Ongin anıtlarının okunuşu, Özbekçe aktarmaları ve Eski Türkçenin grameri vardır. Yetmiş bin nüfuslu küçük Hakas Muhtar vilayetinde yaşayan Abakan Türkleri dahi kendi ülkeleri içinde bulunan Yenisey yazıtlarını 1970 yılında "Eski Hakas Yazıları" adıyla yayımlamışlardır.

1990 yılından itibaren Köktürk anıtları üzerindeki çalışmalar Türkiye'de de büyük bir ivme kazandı. Daha önce 1982 yılında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen Milletler Arası Türkoloji Kongresi'nin bir bölümü, Köl Tigin bengü taşlarının dikilişinin 1250. yıl dönümü dolayısıyla Köktürk anıtlarına ayrılmış ve kongrede Köktürk yazısının okunuşunun 100. yılına hazırlanması temennisi dile getirilmiştir. SSCB tarafından **Tofig Melikov**'un, Türkiye tarafını **Osman F. Sertkaya**'nın eş başkan olarak temsil ettikleri Türk-Sovyet kolokyumları da 1988'de Bakü'de başlamış ve ilk konu olarak Dede korkut seçilmişti. 8-14 Haziran 1990'da Almatı'da yapılan "III. Sovyet-Türk Kolokyumu"nun konusu ise "Göktürk Anıtları" idi. Bu toplantıdaki bildiriler TDAY – Belleten 1990'da yayımlandı.

Ahmet Bican Ercilasun 1985'te "Büyük Türk Klasikleri" dizisinin 1. cildinde "Bengütaş Edebiyatı" başlığıyla Köl Tigin ve Tonyukuk bengü taşlarının yeni bir aktarını vermiş ve özellikle edebi yönden bu taşları değerlendirmiştir.

1993'te TDK tarafından Ankara ve İstanbul'da "Okunuşunun 100. Yılı Dolayısıyla Göktürk Anıtları Toplantısı" yapıldı ve milletler arası toplantıdaki bildiriler TDAY – Belleten 1993'te yayımlandı. Thomsen'in ilk bildirisinin ve eserinin tercümesi TDK tarafından **Vedat Köken**'e ısmarlanmış ve bu tercüme "Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü, İlk Bildiri – Çözülmüş Orhon Yazıtları" adıyla 1993'te yayımlanmıştır.

Osman F. Sertkaya'nın araştırma ve incelemelerini bir araya getiren "Göktürk Tarihinin Meseleleri" adlı eseri 1995'te yayımlayan TKAE'de 100. yıl çalışmalarına katılmış olur. 1990'dan sonra Türkiye'de başlıca **Kızlasov, Kormuşin, Sıdıkov** ve **Kokobayev**'in eserleri yayımlanmıştır.

KÖKTÜRK YAZISI

Köktürk alfabesi 38 harften oluşur. Bunlardan 4'ü ünlü, 31'i ünsüz, 3'ü çift ünsüz sesler için kullanılır

Ünlüler: a, e, ı, i, o, ö, u, ü
Ünsüzler: b, ç, d, g, ?, k, ?, l, m, n, ŋ, ń, p, r, s, ş, t, y, z

<u>Köktürk alfabesinin kökeni ile ilgili olarak:</u>

- Ya Pehlevi, Soğdak gibi İran yazıları aracılığıyla ya da doğruda Arami kökenli olduğunu kabul edenler (Thomsen, Pedersen, Menges, Rona-Tas).

- Harflerin eski Trük damgalarından çıktığını kabul edenler (Aristov, Mallitskiy).
- Harflerin Türk damgalarından çıktığın; fakat Arami, Soğdak ve Pehlevi yazılarından da etkilendiğini ileri sürenler (Polivanov).
- Pehlevi kökenli olduğunu kabul edenler (Jensen).
- Part-Pehlevi kökenli olduğunu kabul edenler (Fevrier).
- Soğdak-Grek kökenli kabul edenler (Clauson).
- Türkler tarafından icat edildiğini ve ideogramlardan çıktığını kabul edenler (H. N. Orkun, A. C. Emre, A. Caferoğlu).
- Taklit yoluyla Türk icadı olduğunu kabul edenler (Guzev, Klyaştornıy)

Ahmet Caferoğlu'nun Görüşleri

1. D: Yay resmidir, kalın *y*, *ya* ve *ay* seslerini verir. Tek başına ya olarak okunur. Eski Türkler ile bugünkü Sibirya Türkleri *yay* değil *ya* derler.

2. ↓: Bir ok resmidir. *Ok,uk, ko, ku* seslerini verir ve tek başına daima *ok* anlamına gelir.

3. |: Düz bir elife benzeyen bu işaret süngüyü temsil eder.

4. ⌂: Bu harf bir dağ zirvesini gösterir. Belki de bir damgadır. Köktürkçede *tag* şeklinde söylenir ve kalı *t* sesini verir.

5. : Bir çadır resmidir. Eski Türkçede *çadır, eb* (ev) kelimesiyle ifade edilir. Söz konusu harf ince *b* ve *eb* seslerini verir.

Köktürk Yazısında İmlâ

1. *a, e* ünlüleri kelime sonu hariç genellikle gösterilmez.

2. İlk hecelerden sonraki hecelerde bulunan *ı, i* genellikle yazılmaz. Bazen ilk hecedeki *ı,i* ünlülerinin yazılmadığı da olur.

3. Köktürk yazısında noktalama işareti olarak sadece üst üste konulan iki nokta kullanılmıştır. Kelime veya kelime gruplarını ayırır.

Köktürkçenin Ses Özellikleri

1. Kelime içi ve sonundaki *d* ünsüzü korunmuştur:
adak (ayak)
tod- (doy-)

2. Kelime içi ve kelime sonu *b* ünsüzü korunmuştur:
eb (ev)
seb- (sev-)

3. Kelime başındaki *t* ünsüzü korunmuştur:
tod- (doy-)
temir (demir)

4. Kelime başındaki *k* ünsüzü korunmuştur:
köz (göz)
kiçig (küçük)

5. İkinci ve daha sonraki hecelerde bulunan *g* sesi korunmuştur:
arıg (arı, saf)
kapıg (kapı)

6. İkinci ve daha sonraki hecelerin başındaki *g* sesi korunmuştur:
ilgerü (doğuya "-da")
kurıgaru (batıya "-da")

7. İlk hecedeki *i* sesi korunmuştur:
vir- (ver-)
bir (bir)

8. *ç* sesleri korunmuştur:
bunça (bunca)
uçuz (ucuz)

9. Aslî uzunluklar korunmuştur:
âç (aç)
ât (ad)

10. bol- fiilindeki *b* sesi korunmuştur.

11. Kalınlık–incelik uyumu tamdır:
bedizet- (resimlet-)
başlıgıg (başlıyı)

12. Düzlük– yuvarlaklık uyumu sağlam değildir.

Köktürkçenin Biçim Özellikleri

1. İsimden isim yapım ekleri:
+lIg: Sahip olma bildirir.
baş + lıg, tiz + lig, ton + lug

+(I)nç: Sayılarda sıralama bildirir.
üç + ünç, tört + ünç

2. İsimden fiil yapım ekleri:
+(A)d: Olma bildiren fiiller yapar.
kut + ad, yok + ad

3. Fiilden isim yapım ekleri:
+(I)g:
bil + ig, öl + üg, biti + g

4. Yönelme hali eki:
+kA:
yazı + ka, taluy + ka, öd + ke

5. Bulunma, çıkma hali eki:
+DA:
teŋri + de, il + te, yir + te

6. Eşitlik hali eki.
+çA: (göre)
bun + ça, ot + ça

7. Vasıta hali eki:
+(I)n: (ile)
sab + ın, ok + un, agı + n

8. Yön hali eki.
+gArU:
il + gerü, kurı + garu

+rA:
iç + re, taş + ra

Köktürkçenin Diğer Özellikleri

1. Şimdiki zaman sıfat-fiili –ġmA ile kurulur:
bar – ı – ġma (varan, giden)
kör – ü – gme (gören)

2. Gelecek zaman (ve sıfat fiili) -DAçI ile kurulur:
kel – teçi (künler) "Gelecek günler"
öl – teçi (bodun) "Ölecek millet"

3. Bilinen geçmiş zaman 1. ve 2. şahıslarda –DX, 3. şahıslarda -DI şeklindedir. *l, n, r* ile biten fiil tabanlarından sonra ekin –t'li, diğer durumlarda ise –d'li biçimleri kullanılır:
ti – dim (dedim)
öl – tüg (öldün)

4. –mlş ekiyle kurulan öğrenilen geçmiş zaman sadece 3. şahısta rastlanır:
ti – miş (demiş)
sökür – miş (çöktürmüş)

5. sıḳ – sik gelecek zaman sıfat-fiili için de kullanılır:
tut – sıḳ (sab) "Tutulacak söz"
bar – sıḳ (kişi) "Varacak adam"

6. –sAr eki zarf-fiil olarak da kullanılmıştır. Şart cümlesi olarak kullanılır. Sistemli şart kip çekimi yoktur:
todsar sen (dosyan)
barsar sen (gitsen)

BULGAR TÜRKLERİ

Proto Bulgarlar ve Tuna Bulgarları

Batı (Avrupa) Hun devletinin başına Attila'nın ölümünden sonra oğlu İlek geçti. İlek, Hun devlet birliğini koruyamadı ve kısa bir süre sonra birlik dağıldı. Bazı Bizanslı tarihçilere göre İlek; Şaragur, Ugar, Onagur gibi kabileleri kendisine tâbi tutuyordu. Bu kabilelerin yaşadığı saha ise Karadeniz'in kuzeyinde yer alan Tuna ırmağının kolları ile Volga arasındaki bozkırlar idi.

482 yılında Bizans kaynakları, bu Hun birliğinin veya onun en önemli kabilesinin adı olarak Bulgar adını kaydederler. Bulgar adı tarihi kaynaklarda ilk kez bu şekilde zikredilmiştir. Bulgar devletinin batısında Kutrigurlar, doğusunda ise Utigurlar yaşıyordu. Bu ilk Bulgarlar, Batı Hunca veya ana Bulgarca (Proto-Bulgarca) denen ve bugüne kadar ulaşan tek kolu Çuvaşça olan arkaik bir Türk lehçesi kullanıyorlardı. Doğu Avrupa ve Balkanların Türkçe konuşan ilk Türk toplulukları idiler.

Tuna Bulgar Devleti

Hazarların batıya doğru ilerleyişlerine ve baskılara dayanamayan Batı Bulgarları (Kutrigurlar) 641 veya 642 yılında hükümdar olan Asparo'nun önderliğinde Don ovasındaki yurtlarından çıkarak Dobruca'ya doğru göç ettiler. Doğu'da Arap-İslam ordularının yıprattığı Bizans devletinin zayıflığından faydalanarak Tuna nehri ile Balkan dağları arasındaki bölgeyi ve daha sonra Trakya'yı ele geçirdiler.

Bizanslar, 681 yılında Bulgarlarla bir anlaşma imzalamak zorunda kaldılar ve Bulgar devletini resmen tanımış oldular. Bu tarihten sonra Balkanlar'da ve Avrupa'da çok büyük bir güç haline geldiler.

O yıllarda çoğunlukta olan Slav kavimlerinin ve Bizans'tan gelen misyonerlerin etkisiyle, az sayıdaki Bulgar Türkü Hıristiyanlaştı. Boris adındaki Bulgar hanı ilk defa 864 yılında Hıristiyanlığı kabul edip Michael adını almıştır.

Proto-Bulgar Türkçesi

Bugünkü Türk lehçeleri iki ana koldan gelişmiştir. Birincisi bugünkü Türk lehçeleri (şiveleri ortak Türkçe) koludur ve z-ş dillidir. Bu büyük kol, Çuvaş lehçesi dışında yine bir z-ş dili olan Proto Türkçeden yani Ana Türkçeden gelişmiştir.[5]

N. Poppe'a göre İlk Türkçe Ana Bulgarca ve Ana Türkçe olmak üzere iki kolay ayrılmış ve Ana Bulgarcadan Çuvaşça, Ana Türkçeden ise bugünkü Türk lehçeleri oluşmuştur.

Bulgarcanın Kolları

Kuban Bulgarcası: Bu dile ait malzemeler 8. asırdan önce Macarcaya geçmiş ve yaklaşık 300 kelimeden ibarettir.

Volga Bulgarcası: 13. ile 14. asırlardan kalma Arap harfli 90 kadar mezar kitabesiyle sınırlı dil malzemesine sahiptir.

Tuna Bulgarcası: Bu dilden kalan malzemeler:
a. Bulgar Hunları listesindeki Proto-Bulgarca ifadeler ve kelimeler.
dilam – yılan
vereni – ejder
şegor – sığır
somor – sıçan

b. Rahip Tudor Doksov'un notundaki Proto-Bulgarca ibare.
c. Ivagy Szent-Miklas hazinesindeki Proto-Bulgarca yazıtlar.
ç. Proto-Bulgar kitabelerindeki Türkçe kelimeler.
d. Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türklerinin etnik adları.
e. Eski kilise Slavcasındaki Proto-Bulgarcasından ödünç kelimeler

Volga Bulgarları ve Volga Bulgarcası

Volga Bulgarları kültür bakımından Tuna Bulgarlarından farklıdırlar. M.S. 5. asra kadar bu iki grup aynı karakteristik özelliklere sahiptiler. Daha sonra Bulgar birliğinin bozulmasıyla; yayıldıkları yerlerin coğrafi şartları, iklimi ve milletler arası ilişkilerin de etkisiyle farklılaşmalar meydana gelmiştir. 10. yüzyıla doğru Arapların da etkisiyle Volga Bulgarları İslamiyet'i kabul etmiştir. Buna mukabil Tuna Bulgarları ise Hıristiyanlığı benimsemişlerdir.

10. asırdan itibaren Volga Bulgarları hakkında bilgiler vermeye başlayan doğu kaynaklarına göre bu kavim oldukça zeki, sanata ve ticarete düşük ve savaşı sadece ticari menfaatleri icabı idare eden bir milletti. Mahmut Kaşgârî'ye göre ise Rus bozkırları ve Bizans sınırlarına kadar uzanan saha tamamen Volga Bulgarlarına aittir.

Volga Bulgar Kitabeleri

Volga Bulgarlarından kalan dil malzemeleri 13. ile 14. yüzyıllara aittir. Bu kitabeler üzerindeki çalışmalar, Rus çarı 1. Petro zamanında

[5] Çuvaş lehçesi ise r-l dillidir ve Proto-Bulgarcadan gelişmiştir.

başlamıştır. 1. Petro 1772 yılında Bulgar şehir harabelerine bir gezi düzenlemiştir. Bu gezi sonrasında ilk olarak 50 kitabe bulunmuş ve kopyalarıyla tercümeleri yayımlanmıştır. Daha sonra bu taşların bir kilise yapımından kullanıldığı için malzemeler kaybolmuştur. Taşların bir kısmı kilisenin temeline konulmuş bir kısmı ise zeminine döşenmiştir.

1942 yılında Bulgar-Tatar kitabeleri komisyonu tarafından bu taşlar yerinden çıkartılmış ve bu işlem sırasında yeni kitabeler bulunmuştur. Bu kitabelerin eski Bulgar anıtlarından olduğunu ilk defa Hüseyin Feyizhanov ortaya koymuştur.

Bu kitabeler başlıca üç dilde yazılmıştır: Volga Bulgarcası, Arapça ve Tatarca. 3 tanesi Arapça, 100 tanesi Bulgarca ve diğerleri de Tatarca.

Kitabelerin bulunduğu yerler bugünkü Tatar Muhtar Cumhuriyeti'nin batı bölgesindeki Çuvaş Muhtar Cumhuriyeti'nin doğu sınırlarındadır.

AOFDersleri.com